

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА ТРАНСАКЦИОН ХАРАЖАТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА БОЗОР САМАРАДОРЛИГИ

Оспанова Феруза Базарбаевна -

Қорақалпоқ давлат университети тадқиқотчиси

Иқтисодий тизимда, шу жумладан агро озиқ-овқат секторида, бозор битимларидан бошқа вертикал кординацияларнинг бир қанча шакллари мавжуд. Ҳақиқатдан ҳам иқтисодий назарияда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун тузилган битимлар, кооперативлар, кўринишадаги қўшма корхоналар муҳим ҳисобланади. Хўш бунда савол пайдо бўлади: Нима учун корхоналар битимларни эркин бозорда тузишдан кўра ушбу координацияларни танлайди. Нима учун соф бозор битимлари айрим корхоналар ўртасидаги турли вертикал муносабатларда ноқулайликлар келтириб чиқаради? Яъни қандай ҳолатда корхона соф бозор битимлари ўрнига айирбошлашнинг иккала томонидан ҳам ўз-аро мажбурият ва мувофиқлаштиришни талаб қиладиган вертикал муносабатларни ўрнатиш тўғри бўлади? Бу саволларнинг жавоби трансакцион харажатлар назариясидан топамиз. Яъни трансакцион харажатлар назариясининг мақсади корхоналарнинг товарларни ўзлари ишлаб чиқариши ёки бозордан сотиб олиши буйича қабул қилган қарорлари негизини аниқлашдан иборат [1]. Бунда бошланғич нуқта бозор муҳитини, бозор иштирокчилари ва корхоналар бозорни ўзига жалб қилишини ўрганишдан бошланади. Маълумки, иқтисодий агентларнинг рационаллик даражаси мукаммал бўла олмайди, шунинг учун шахслар ўзларининг чекланган, спекулятив, когнитив, ревизионистик ёндашувида, техник имкониятлари ва вақти туфайли ўз ҳаракатлари ва маълумот тўплаш ва қарор қабул қилиш имкониятида, прогнозларида чекланган бўлсалар ҳам атайлаб рационал агентлар сифатида ҳаракат қилишади. Бундан ташқари, иқтисодий субъектлар ўзларини оппортунистик тарзда тутадилар, яъни, шахслар ўз манфаатларини кўзлаб, алдаш ва фирибгарликка олиб келадиган, масалан, бошқа томонга фойдали маълумотни яшириш ёки маълумотни ўзгартирмаслик, бошқа томоннинг ишончини суиистеъмол қилиш, бу кўпинча сифати паст корхоналарининг фойда кўришига ва бозор номукаммаллигига олиб келади. Агар шахслар (шунингдек, фирмалар ва бошқа институтлар) чексиз мукаммал рационаллик қобилиятига эга бўлганида ва оппортунистик хатти-ҳаракатларга мойил бўлмаса, соф бозор нол харажат билан ишларди ва у фирмалар ўртасидаги мувофиқлаштиришнинг энг зўр шаклига айланар эди. Аммо бу реал ҳаётда амалга ошмаслиги сабабли трансакцион харажатлар назарияси таъкидлаганидек, фирма томонидан товарлар ёки хизматларни сотиб олиш учун трансакцион харажатларни (ёки бозордан фойдаланиш харажатларини) келтириб чиқаради.

Мисол тариқасида кетчуп маҳсулотини ишлаб чиқарувчи озиқ-овқат саноатини кўриб чиқайлик. Кетчупни тайерлаш учун асосий хом ашё сифатида помидор, саримсоқ пиёз, кўкатлар, уксус, ўсимлик ёғи ишлатилади.

Агарда бозор идеал ҳолатда бўлганида кетчупни ишлаб чиқараётган компания барча маҳсулотларни бозордан аниқроғи фермерлардан сотиб олиб ишлаб чиқаришга йуналтирган бўлар эди. Аммо озиқ-овқат саноатида мавжуд бўлган оппортунистик ҳаракат сабабидан, яъни фермерлар томонидан таклиф қилинган хом ашёнинг сифати пастлиги, ёки фермерларнинг бошқа харидорларга хом ашёни сотишга мажбурлиги туфайли кетчуп ишлаб чиқарувчи озиқ-овқат саноати корхонасининг бизнеси самарасиз бўлиш эҳтимоли бор.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига тан бўлган хусусиятлардан бири ушбу товарларнинг спецефик хусусиятга эгалигидир. Чунки ушбу товарларга ҳар доим белгиланган талаблар ва нормалар мавжуд бўлиб, улар доимий равишда маҳсулот

дифференциациаси чуқурлашувини талаб қилади. Қишлоқ хўжалиги харажатлари структурасида доимий харажатлар ўзгарувчан харажатлардан устун келади: қишлоқ хўжалигида қўлланиладиган техника ва ускуналарнинг аксарияти хўжалик йўритишнинг бошқа тармоқларида фойдаланиш имкони йўқ. Аксарият меҳнат омиллари ва меҳнат предметлари ҳам тармоқ ичида ишлаб чиқарилиб, илмий тадқиқотлар натижаларини ва инновацион технологияларни тармоқда фойдаланиш имконияти ҳам чекланган. Трансакцияда иштиок этувчи актив специфик хусусиятга эга бўлса, трансакциядан ташқарида бу активни йуқотишларсиз фойдаланиш имкони йўқ [4].

Демак кўриб турганимиздек, бозор операциялари харажатларни келтириб чиқаради, яъни бозор муносабатларини харажатларсиз амалга оширишнинг имкони йўқ. Буларга: харидорни топишга кетадиган харажатлар, ҳамкор корхоналарнинг бозор қувватини ўрганиб чиқиш харажатлари, айирбошлаш шартларини келишиш жараёнидаги сарф-харажатлар, якуний харажатлар, шартнома мазмунини аниқлаш буйича харажатлар ва ҳ.к. киритиш мумкин.

Трансакцияларнинг асосий параметри сифатида активларнинг специфик хусусияти, трансакцияларнинг яширинлиги ва такрорийлигига айтилади. Ўзига хослик белгиси алоҳида йўналтирилган инвестицияларга трансакциялар (маҳсулотнинг айнан шу турига талаб қилинувчи рухсатномалар, алоҳида штамп ва айнан шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун ходимларни иш жойида қайта тайёрлаш) қилинганда пайдо бўлади. Натижада инвестор учун харажатлар камайиши эҳтимоли билан бирга рисклар ошади, сабаби келишувлар амалга ошмай қолган тақдирда ёки шартнома муддатидан олдин бекорланган ҳолда бу активлардан бошқа проектларда фойдаланиш имкони пасаяди.

Тарихан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг асосий қисми ушбу маҳсулотлар пишиб етилган даврда, яъни маҳсулот ҳақиқий мавжуд бўлган замонда реализация қилиниб келинган бўлса, бугун ғарб фермерлари дон маҳсулотлари, полиз маҳсулотларини экилмасдан олдин, ҳаттоки чорво молларини улар туғилмасдан олдин сотмоқда. Бунинг учун товарнинг нархи, сифати, микдори, етказиб бериш шартлари ва жойи келишилган узоқ муддатли фьючерс ва форвард шартномалар қўлланилади. Бундай олдиндан тузилган аниқ белгиланган шартномалар фермерга жуда кўп харажатларни тежаш, ва харидорларни қидириб топиш ва келишувга келишда, янги бозорларни аниқлаш ва кириб боришдаги йуқотишларнинг олдини олиш имкониятини яратади.

Бугунги кунда маҳсулотни етиштириш учун фермерлар томонидан кооперативлар билан олдиндан шартномани имзолаш механизми фермер хўжалигини кўпайтиришнинг яна бир стратегиясидир. Шу билан бирга вертикал мувофиқлаштиришнинг ижобий томонларини амалиётга тадбиқ қилган ҳолда фақатгина йирик компаниялар ва кооперациялар учун зарур қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш билан чекланиб қолмасдан, ер билан уйғунликни мукамал даражада амалга ошираётган фермерларимизнинг маҳорати билан яратилган биологик ва хайвонат хилма-хиллигини ҳам сақлаб қолишимиз зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

- [1] F. Del Bono, S. Zamagni, *Microeconomia*, Il Mulino, 1999.
- [2] L. Bechetti, L. Bruni, S. Zamagni, *Microeconomia*, Il Mulino, 2010.
- [3] G. Belletti, A. Marescotti, *Coordination mechanisms in the agro-industrial system. The case of high-oleic sunflower*, in: G. Galizzi, L. Venturini (Eds.), *Vertical Relationships and Coordination in the Food System*, Physica-Verlag, Heidelberg, 1999.
- [4] Кузьминов. Я за пределами рынка: институты управления трансакциями в сложном мире Я. Кузьминов, М. Юдкевич. Вопросы экономики 2010 №1
- [5] Коуз Р Фирма рынок и право-М..1993г